

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՍ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Եղաւ ատեն մը, կանխող դարու կէսերուն, երբ սկսող մեր նոր գրականութեանց (Պոլիս և Թիֆլիս) զարգացման պրոցեսը լուրջ վտանգին տակն էր, մեր բանասիրութեան կողմէ ստորագրուելու վնասեփկը, Մոսկուան, մանաւանդ Վիեննան, այդ կերթանքին մէջ հասկի առած մեծ մարդոց հմայքովը, ԺԹ՝ դարու մեր զարթոնքին բոլոր խանդն ու աւելը կը թուէին ըլլալ իւրացուցած։ Լեզու, — հասկցէք ճաճանչաւոր գրաբար վիենտիկի արբաներուն — պատմութիւն՝ — հասկցէք ինչպիսի գրել-լսաւորուած հաւաքական հոգիայ գործունէութիւնը — տիրական ծրագիրներ, փառասիրութիւններ էին, մեր միտքին սպասք ամբողջութեամբ կլանելու ճակատագրով մը։

Չեմ նկատեր առիթը յարմար, այդ խանդը, հանգանակները, արդիւնքը վերլուծելու և կշռի զարնելու։ Ատոր համար կան աւելի հանգամանաւոր, պատրաստուած մարդեր, խմբակցութիւններ։ Իմ նպատակն է հայ բանասիրութեան յղացքին մէջ զգալի տարբերացում մը յանձնել ընթերցողին ու շաղկապեալներն էլ միտինք, իր ներսնետանով, որ Թիֆլիս հաստատուելու փաստը պարտաւոր է վաւերացնել հայոց կաթողիկոսին որբազան հայրենասիրութեամբը,

չուրջ, կը վերագտնէր իր ազգային միութիւնը՝ կրօնական հօտի կերպարներին տակ և ըստ կարիւրելոյն ազատ օտար ազգեցութիւններէ, կը սպասէր յոյսով, դարձեալ գտնելու աղբիւրը այդ շողին, որ պիտի չուանար, և որ իրականութիւն մըն է այսօր բոլորիս համար։ Մայր Աթոռի փոխադրութեան յիշատակի այս տօնը, տօնն է հայ հոգիին, որ այնքան յուզիչ զուգագիւպութեամբ, կը տօնուի ներգաղթի խանգաւառութեան ընդմէջէն։

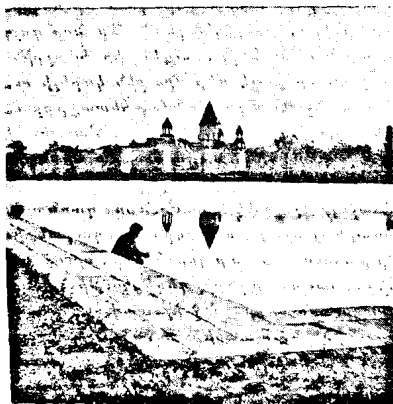
ԹԱԿՈՐ ՎՐԻՒ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Լազարեանց նեմարամով որուն թելադրել ողին դարձեալ կը գտնենք Մայր Աթոռոյ գահակներուն խորագոյն ապրումներուն յարգարէ, բայց մանաւանդ իր Գեորգեանով, այս անգամ Ս. Աթոռին իսկ սրբազան վիճակայրէն ներս, մեր բանասիրութեան վրայ ունեցած է առաջաւոր, թերեւ փառաւոր կնիք։ Քիչ մը անդին, ես կը բանամ այս մտածումին հետեւները։

Ստոյգ է որ, մօտ երկուքուկէս դար, ծագումով այնքան համեստ, բայց կեանքովը այնքան օգտաւատ, յառաջատու, երբեք մեծ ալ առաջադրութեանց ըստասարկու գործունէութեամբ մը, հայ բանասիրութիւնը ոչ միայն կը կանխէ մեր իմացական զարթոնքին հարազատ միւս կերթանքները, ըսել կ'ուզեմ՝ մեր նոր զոյգ գրականութիւնները, այլեւ իր հմայքին, հուրքին կը քաշէ մեր միտքին կարելի ու ժերը, ինչպէս ազգին անմար հետաքրքրութիւնը — հոգեղէն կեանքէ — կ'ազդանէ մեր խորհուրդին, ազգային զգայութեան — ատեն մը եկեղեցի, դպրոց — ամէնէն մատչելի, շօշափելի հոսմունքը, դառնալով առարկայ ծանր, սրտագին գուրգուրանքի։ Իր բանուորներուն բոլորանուէր, սրտառու ճիգը, հաւատքը ուրիշ գեղեցկութիւն։ Ազգին խղճմտանքին մէջ իրաւափառ իր տեղը, հարիւր մը տարի առաջ, յուզիչ է որքան խանդավառող։ Անիկա նպաստաւորուած է ոչ միայն մեր միտքին լաւագոյն բխումները խորհրդանշող անձնաւորութիւններէ, այլև կը վայելէ անվերապահ համակրանքը ազգին ուրիշ մեծ գաւազներուն, իմացականքն դուրս մարգերէ — չվաճառական, զօրավար, պետական պաշտօնեայ, մեծարժէ եպիսկոպոսներ ու կաթողիկոսներ, — որոնք ամիրաներու, իշխաններու, փաթեամ առաքականներու կողմէ ընդունուած բարերարելու ընթացիկ եղանակը, վանքեր, դպրոցներ, եկեղեցիներ ոտքի նետելու, փոխակերպած են սա աւելի որակեալ կրթանքին, հայ բանասիրութեան պաշտպանումին, քաջալերանքին։

Ըսի թէ մեր բանասիրութիւնը կը կանխէր մեր նոր գրականութիւնները, թերեւ նմանելու համար բոլոր ժողովուրդներու մօտ գիտուած զարգացման եղանակին։ Վերանունը։ Humanisme. Հնթերցող ազատ է բանալու այս տարազները։ Ես կ'անցնեմ

ԺԹ. դարու կէսին, արեւմտեան մշակոյթին մէջ բանասիրութիւնէն ներս մարմին առած ուրիշ ապրումներու։ Ատոնցմէ մէկն է կրթանքին, նեղ իր փառասիրութիւններէն, փափաքը՝ կեանքի հարազատ կրթանք մը ըլլալու, հմտութեան հետ ու մէջ, բայց մանաւանդ ամկէ անկիմ։ Ըսե՛կ կ'ուզեմ գի'ւսը՝ կեանքի ուրիշ գրութիւններու որոնք ժամանակին խորը թաղուած, կը կարօտին մեծ ճիշդութեամբ, սպարով խնամքներու որպէսզի մեզի բերեն իրենց ապշեցուցիչ կենդանութիւնը։ Գերման հմտութիւնէն վերջ ֆրանսական ու ամերիկեան կենսապաշտ հետաքրքրութիւնը, հազէն, քարէն, աւերակներէն արտա-

Ա. Էշվիամբի Տանարը՝ դիտուած
Ներսիսեան լիճէն

հանելի բարախուն իրականութեան առջն ու տաղանալը։ Ամերիկացիք գտան քանի մը քաղաքակրթութիւն, այդ ճամբով։ Ներսիս, ինծի, հանգիստօրէն, մտածել հայ մշակոյթի գիւտին, նոյն ճամբով ուր տիրական գործիք, ազգակ ըլլալին ո՛չ միայն թուղթն ու մագաղաթը, այլև ուրիշ ուժեր, հազէն, տեղէն, կենդանի մարմինէն (որ քարի փշրանքին կամ ներկի մը թելին հաւասար վկայութիւն է միշտ ժողովուրդէ մը, երբեք երեսին իր դարերը աղացած) ունենալին նոյնքան կշիռ։ Այսպէս արժեւորուած, բանասիրութիւնը ամէնէն թանկագին հարստութեանց բանալի մը կը հանդիսանայ, երբ անոր աշխատանքները մը-

տածեն վկայութիւնները կենսաւորող ուրիշ ալ ջանքերու։ Մի'տքը, վերարտադրութեան ամբողջութենէն անդին, երբ կը կերպարանէ փշրանքներուն ներսը օր մը թըրթռացող յոյզերուն ալ մատուցումը։ Հնճական ու սեփականացման, հաւասարապէս։ Մեր բանասիրութիւնը այս դարուն է որ մտածած է սա կտրելութեան։

* * *

Որբապզծութիւն չեմ ընէր եթէ հայ բանասիրական ընդարձակ շարժումին իրական սկիզբ յայտարարեմ ԺԸ. դարու մուտքը։ Ասիկա չի նշանակիր ուրանալ մեր կրօնական հաստատութեանց դերը, Ամբաստանի դպրոցն ալ ներս աւանդող հաստատումէն։ Բայց թեթև ուշադրութիւն մը պիտի պարզէ որ Մեծ Անբաստացին — ինչպէս սիրիկի է ըսել — կանխողները իրեն միտք, ինչպէս գործօնութիւն, կը պատկանին ուրիշ հազարանութեան մը։ Ասիկա ժամանակին մէջ նորացումը չէ, քանի որ այդ նորումը մինք իրապէս կը գտնենք ԺԹ. դարու կէսերուն։ Այս մտածումը պատճառ, որպէսզի սրբազրօրի վարկածը, որուն համեմատ հայ գրական վաստակը մարդիկ կը բաժնեն հինի և նորի, հինը հասցնելու համար մինչև ԺԳ. դար որմէ ասպին կը յորջորջէին նորը։ Կամայական այս բաժանումը զուրկ է որ և է հիմքէ, բացի լեզուական քանի մը ալլալումներէ որոնք սակայն հաստատելի իրողութիւններ են հին օրականացած շրջաններուն ալ ներսը, զանօնք իրարու հակադրելու չափ սուր, յատկանշական։ Ե. զարու լեզուն և Մագիստրոսի գրաբարը իրարու անքան օտար են որքան չեն Սրանոս աղբարի և Ներսիսեանի աշխարհաբարները։

ԺԸ. դարուն էջմիածին, Պոլիս, այսինքն կաթողիկոսութիւն և պատրիարքութիւն, կ'ապրին բոլորովին տարբեր ապրումներ։ Տաքնալի, անորակելի եթէ ոչ անկարելի՝ մեր օրերու հասկացողութեան մէջ, 1700ին գլած անցած է մեր եկեղեցին՝ յուզող կրօնական ուրիշ խռովներ։ 1700ին անիկա հազիւ թէ կրօնական է, ինչպէս այդ կրօնականն էին բացառիկ կարեւորութեամբ մեր պատմութեան ընթացքին մեր եկեղեցական նախնայականութիւնը

վառանգող օտար օսանձգութիւնները, սկսեւ լով հինգերորդ դարէն մինչև ունեթրոնները։

Կաշառքը, որուն քանակը կը վճռէ աթոռներուն իրաւունքը, իրատեսները, ամենէն առաջ, չըջանի մը ուր մերձաւոր Ասիան կը հեծէր կեդրոնական կառավարութեանց դէմ մըրտառ բռնակալներու գարշապարին տակ, Յունաստանէն վերջ որ կը պատկանէր թուրքերուն, Միսիթար, երբ կը հաստատուի քրիստոնէայ, ազատ երկրի մը մէջ (Վենետիկի հասարակագետութիւնը, միջնադարեան ու նոր ժամանակներու բուրձը չուրովը, արեւութիւններու շքանոր) կը գիտակցի՝ իր քայլին ծանր նշանակութեան թէ կը գործէ Վերածնունդի կրօնական վանահայրէ մը ապաստիւ, բնական հոգեբանութեամբ մը։ Ո՛ր տեղեկութիւնները անբաւական են այդ մասին։ Ինչ որ ստոյգ է, ատրիակ ճակատագիրն է անոր հիմնաւորած հաստատութեան ու անձովը երաշխաւորուած կրօնական, կրթական, մատենագրական աշխատանքներուն։ Ու, աւա՛ղ, դարձեալ աւելի քան ստոյգ է որ այդ օրերուն Պալիսը ոչ միայն կիզրոն է Օսմ. կայսրութեան զանազան անկիւնները ցրել նետուած հաշ գաղթականութեան, այլև աւազանը, վառարանը մեր պատմութեան հզօրագոյն փրկերուն, ատորնութիւններուն։ Քէօմարմի Ձէլէպիի Օրապիր (1670 աւան օրերէն) ճաշակ մը կուտայ մեր կենցաղէն, այդ քաղաքին մէջ։ Պատրիարքական աթոռին ռեպրէսենտացիան շուրջ կը կրկնուին, գերութեան, ապաշնուացման բոլոր complexներով ուժաւոր, նորոգեալ, բայց փայտաքական հաւատարմութեամբ մը, մեր նախարարական հին տուններուն վերձնաւարար քախտները, այնքան կառտադի, յե, անմարդկային։ Էջմիածինը, Հոն պատկերը աւելի ահաւոր է, քանի որ աթոռը արժէքի, վաւերի, խորհուրդի մէջ կը գերազանցէ այդ օրերու սփիւռքին միւս աթոռները։ Կառածէ դուրս է որ Մայր Աթոռին այնքան խորունկ խորհուրդը, ոչ մէկ չըջանի, այնքան զոհիկ մարդաց գրոհին եղած է նշաւակ որքան այդ օրերուն։ Այս պայմաններուն մէջ Պալիսը, Այրարատը կը հերքեն ամէն կարելիութիւն ոչ միայն իմացական կրթանքի, այլև հիմնովին կանգիտանան... քանասիրութիւնը, Հետաքրքրական թերեւս բառին ալ ճակատա-

գիրը։ 1850ին Պոլսոյ պատրիարքական օրկանին Հայաստանին մէջ բանասիրականը կը ծածկէ այսօրուան գրականը։ 1851ին Հիսարեանի թերթը, Բանասէր, գրական հանգէս մըն է։ Այս մերձեցումը մի արհամարհէք։ Բանասիրութիւնը գրականութիւնն էր մեր ժողովն մէջ 1700ին, 1800ին, 1850ին, 1900ին։ Փոխուածը կը գտնենք աւելի անդին։

Ուրեմն, մօտ երկու հարիւր տարի, համեստով սկզբով ու յստակ առաջագրութիւններով սա շարժումը, որ մեզի համար

Ս. Ելմիածնի վեհաճառման ծաղկեայ դահլիճը

կը բանար մեր պատմութեան նոր ժամանակները — Սերոպականէն 2-3 դար յապաղումով մը —, պիտի մնայ հաւատարիմ իր անգործիկ մղումին, կատարելութեան համար յառաջանալիքաց ու նոյնատես անցիւստայ իր... վերելքը, հայոց աշխարհին զանազան մասերէն Վենետիկի խուժող պատանիներուն կենդանի ցօնողութեամբ, այնքան նման մեր դարեւոր մշակոյթի կշռոյթին, արքունիքներու տեղ մենաստաններու խաղաղութեան հետաճառու Երկու դար, Կարճ մի չափէք։ Մանաւանդ ձեր աշխարհի պարզուած առօրեայով մի կշռէք Յիսուս տարի կայ, Բազմավիպը կը ծառայէ մեր ժողովուրդին, այսինքն՝ անոր զանգուածին, իրմէ ուզուածը մատակարարելով։

Նուազ թիւով մը տարիներու վրայ Հանդես Ամսօրեան կ'ընէ սպասը ուիշ կարիքներու: Մեր օրերուն երկու հաստատութեանց ներսը զգալի նուազումը պարտաւոր ենք չաճեցնել աւելի անդին քան իր իսկական իմաստը: Քսաներորդ դարուն կէսին մէջ ի զօրու են նոր, ուրիշ պայմաններ, ոչ այնքան գիւրբմունքի, որքան չեն 1700ի ազիտակի հանգամանքները: Բանալ այս պայմանները, կէս այդ դարու ընթացքին մեր միտքը ինչպէս սիրտը նոր կերպարանքներու առաջագրող, պիտի նշանակէր վեր-

Ս. Էջմիածնի վեհաժողովի սպասման սրահը

լուծման սեղանին բերել ոչ թէ այդ կէս դարը: այլև մեր քսանէ աւելի դարերը, որոնց մէջէն քալող Արիանի թելը դարձեալ կ'անցնի մեր մշակոյթին ամէնէն շատ նըշխարները համախմբող մեր մատենադարաններէն ամէնէն սրբազան, օգտառաւ բաժիններէն, ձեռագիրներու փառքին հանգիտարան: Թողուածի մը հասակը — ինչպէս է ներկայ աշխատանքը — զիս կ'ընէ զգուշաւոր: 1750ին Մխիթարի աշակերտները ողողուած էին անշուշտ մեր անցեալով որմէ յառնող ապրումները կը պահէին որտառու պարզութիւն, բացութիւն, բուրն ալ օգտագործելի, անմիջական: Հարկը տարի վերջ, այդ աշկերանները դար-

ձեալ ողողուած էին, իրենց համար աւելի բարձրորակ համարուող ապրումներով, — վեցեցիկէտն գրաբարին փարթամ հրապոյրով տեսակաւորուած: 1950ին, իր մշակոյթին խորագոյն իմաստովը, թելագրանքներովը տազնապահար միտք մը, նոյնիսկ առանց մենաստանեան մասնացումի (specialisation), պարտաւոր է ծանր գոհուութիւններու, ուսումնասիրութեան գաղտնի սահմանափակումին: Անոր, աւա՞ղ, արգիւնուած են լայն գոհունակութիւնները (suffisance) զինքը կանխող աշխատաւորներուն, ժԹ. դարու առաջին քառորդին, Վարդաանց պատերազմին պատմութիւնը հրատարակող վարդապետը, թող ըլլար նոյնիսկ Բագրատունին (որ ուրիշ թանկագին նշխար մը յանձնած է տպագրութեան, եղծ աղանդոց պիտակով մը գոհանալով որակել եզնիկի ձեռագիրը, չմտածելով տարբեր խրուովքներու, այդ գրքոյկին ամէն մէկ տողին ներսը բանուած, ուղունքուած, եթէ կը ներէք), իր պարտքը կատարած ըլլալու սրտապատար վայելքը պիտի բաւարարէր իր աշխատանքը արժեւորելու: 1950ին եզնիկը, իրր մատենագրական քեմա, հազար թէ դրուած կը համարուի: Ճրանասոցի քահանան գուռը կը բանայ ամբողջ նոր աշխարհի մը, ըսել կ'ուզեմ, մեր մատենագրութեան մէջ բնիկին և եկեղեցի, մերթին և արտաբնիկին վճռական հետազօտումին, ճանաչումին, ստուգումին: Այսինքն՝ դարն է որ կը բացուի հայեցիին օսոցնապին, որ զրեթէ անկշիռ, չըսելու համար անպոյ մանրամասնութիւն մըն է, նոյնիսկ մեծատաղանդ աշխատաւորներու իմացութեանն ներս: Օրինակ մը պիտի լուսաւորէր իմ տառապանքը: Տաշեանի Դասական հայերէն, կառոյց, համեմատական լեզուաբանութիւն չէ որ կ'առնեմ նկատի, երբ կը տառապիմ, այդ հսկայ հաջորդ ինքի չեկած բարեքին հաշուոյն, իրր թէ կովկասեան մի օրեւե ժողովուրդի նուիրուած սառն վերլուծած մը ըլլար յոյժ յարգածեմար վարդապետին ամբողջական փառասիրութիւնը, երբ 1900ին մարդիկ մշակոյթը կը դարձնէին կեանքին, ասոր վերաբարբուումին: Դրէք Ազոնց մը, այդ աշխատանքին ետին ու գուք հմտութեան յոխորտանքին փոխարէն պիտի գտնէք ժողովուրդը, պայ-

մանները, ազգականները որոնք հեղինակած էին այդ հորազատ հրաշքը, զատակամ հալեհեր: 1850 ին Վիեննացիք ուրիշ հայերը աշխարհը իրար անցուցին ոսկեզարեան լեզուին մէջ երակ մը գտած ըլլաւ փառասիրութեամբ, առանց մտածելու որ այդ երակը ինքնին ոչ մէկ տաճարայ կը լուսաւորէր, ինչպէս Ներսիսյանը, ինքրիմէջ առնուած, մեր 1900 ին ոչինչը կ'ապացուցանէ, բայց է նոյն ատեն շատ ապահով, չքեղ փառաբանութիւն մը, ոչ այդ Պոլիսէն, այլ հայ ժողովուրդէն, ասոր խորագոյն շնորհներէն մէկուն, լեզուի զգայաւորութիւն, զգայունութեան: Հետեւեցէք մտածումին ու զփոխարութեան մէջ պիտի չըլլաք համակուելու մեր լեզուին երկնազարամբ խռովող մէկ ու նոյն կիրքէն, նորին, անցեալին ինքնատիպին փոխէն, որ ինքզինքը իրագործելու համար երբեմն կ'անցնի անդին քան բանականութիւնը, ասոր արտօնութիւնն ու յարգանքը ու կը վերածուի չքեղ անխիստութեան մը լեզուին ոչ միայն արտաքին կառույցը սարսուղ, այլև անոր խորագոյն հիմունքներն իսկ վտանգող: Յիշեցէք Յուսեանի դպրոցը որուն վարպետները անշուշտ յիմարներ էին, բայց էին մարդեր, ուղղակի իրենց նպատակներուն ենթակայ, ինչպէս մեզի պատահած է հանդիպել, առանց նմաններուն, քիչ մը ամէն ժամ ու նաև մեր աչքերուն տակ: Հինգերորդէն մինչև քսաներորդ դար, քանի քանի անգամներով մեր գրողները, մտաւոր մշակման վարպետները այդ մտայնութեան օրինակներ են ձգել մեր մատենագրութեան մէջ: Ու եթէ իրաւ է զատածութիւն, նոյնքան իրաւ է համախառն աշխատանքը, մեր օրերու բառով՝ դրական դպրոցը որ պարտքին տակն է լեզու մը ճարտու, իր գաղափարաբանութիւնը տարածելու համար: ԺԲ. ԺԲ. դարերուն մենք կը գտնենք այդ երևոյթին կրկնութիւնը, հինգերորդ դարուն մէջ իր սկիզբը ըրած: Ազգային ու եկեղեցական պատմութիւնները անուններ ապաստած են, բայց կը մնան անթափանց: Այսօր, արեւմտահայ գրականութեան գործիքը լայնօրէն ուսումնասիրուած մարդերէ կուգայ: Ե. դարու լեզուն: Բայց մանաւանդ որոնք՝ այդ՝ Վալիլի շախատաւորները որոնք ճաշակին, պատմաստութեան, կրթութեան վերաբար միայն ունինք: Անոնք անշուշտ,

կերտողները այդ լեզուին, բայց ոչ Գարագանբու, Գաթրճեաններու փառաբանած երակը միայն, այլ նուաճուած գեղեցիկութեանը, չէնքին, ամբողջական ամբարձումը ինչպէս, թարգմանութիւններուն ճակատագիրը փոխող: Մեր Աստուածաշունչը հայ է, ըսել եմ տեղ մը (թերևս ատիկա այդ Մատենանի ճակատագիրն է քանի որ անգլիացիք, գերմանները իրենց գրականութիւնները կը սկսին, այսինքն իրենց լեզուն գրական գործիքի մը կը վերածեն այդ Մատենանի թարգմանութեամբ) ու թարմութեան շաղկով մշտապէս երկտասարդ: Այդ լեզուն է որ այդքան քիչ յղուած — ըսել կ'ուզեմ չըլլաք երկտասարդ, գրով չտարածուած — քանի որ ասոր համար անհրաժեշտ տեղուկութիւն չունէր արամագրիկ — պիտի յաջողի սեւեռել Փաւստոսի (զըրուած հաւանաբար Դ. դարուն ու առաջ թարգմանիչներով փոխադրուած հայերէնի) անգլիագրիկ կերպով հայ, հարապատ հոգեկանութիւնը, այնքան որ տասներկիւղ դարերու փոշին անգլիացի է մնացած փըշրանք մը բան մաշեցնելու: Այդ լեզուն է որով Եզնիկը այնքան զուսպ, հոգի բայց նոյն ատեն խնամուած փարթաւութեամբ մը ու շագրաւ կառույց մը կ'ըլլայ, այդքան վարբերէն, պահող իր հոգեզէն իմաստը, ինչպէս է արդէն նկարագիրը զինքը ձեռք ժողովուրդին, տոբերկով պարզութեան մէջ այնքան գողոր, սրտառու, խոր ապրումներ աղբերացնող: Ուրկէ՞ ճարեցին այդ մարդիկը սա գաշնակութիւնը, քաղցրութիւնը, տաքութիւնը, պայծառութիւնը, նոյն ատեն անուականութիւնը, élégance որ արեան երեւոյթ, անոր թեւաւոր ձևին՝ բառերուն ու անոր մնայուն հոսանքին, նախադասութեան կազմին, հոգիին մէջ կը թրթռայ... Երբ քսան տարի առաջ անոնք կը գրէին յոյներուն, պարսիկներուն, նոյն իսկ ասորիներուն տառերովը: Կ'ըմբռնէք փաստին ահաւորութիւնը: Ու... հանգիստը հարցնել. — ուրկէ՞ ճարեց Պետրոս Դուրեան իր բանաստեղծութեան սրբազան գործիքը, նոր աշխարհագրին առաջին զլուխ-գործոց քերթուածները նուաճելու չափ կատարել, երբ տաւոր տարի առաջ իր մէն մեր լեզուն վննեալիցիներուն նկարէն, պոռոտ գործարէն է, կամ պոլսեցիներուն տաճկեցեացած փողոցաբարբառը: Ասոնք

հարցեր անշուշտ, բանասէրի մը խղճմանալքը տանջող, բայց նոյն ատեն մեր մշակոյթին խորագոյն ճակատագիրը ընդգրկող։ Սփիւռքը տակաւ ինքզինքը կը թաղէ, կամ պիտի թաղէ։ Ու Խորհրդային Հայրենիքին մէջ նոր մշակոյթ մը կը սկսի։ Կը մտածէ՞ք թէ ուր կը տանի սօտար բառերու հեղեղը, երբ հինգերորդ դարուն (ուր դարու ձեւով հեղեղ է սօտար բառերու) իրաւ, պայծառ, քաղցր ոգին զայն չհնթարկէ իր խորհուրդին... Բանասիրութիւնը վանականի կամ աշտարակային խոկացողի մենաշնորհ մը չէ այլեւս։

1950ին, այդ կրթանքը կը սպասարկէ բոլորովին տարբեր, նոր տագնապններու, ամբողջ աշխարհի մէջ։ Անշուշտ որ քերականութիւնը գաղաթ է փառք մը ըլլալէ այսօր։ Իր լեզուն գրելու արարքը մարդուն ընտանոսական մէկ պաշտօնն է գրեթէ։ Բայց կայ մեռելները կարգաւոր աւելի քան որ դժուար փաստաթղթի մը։ Ու բանասէրը ձեռագիրներու համեմատութիւն մասնագէտը չէ միայն։ Է տնիկա ձեռագիրեկն անդին կարգաւոր կարող խաղականութիւնը։ Ինչպէս որ արուեստի յաջողակ գործ մը հաղորատոր ազդակներու գոտի մը կը ներկայացնէ, անցնալէն կտակ ամէն փըշքանք, իր կարգին շատ ընդարձակ թելագրանքներով խտտութիւն մըն է, որ, երբ բացուի, ընդարձակութիւն, մեղ հաղորդ կ'ընէ ընդարձակ քաղաքակրթութեանց տրուած հրապոյրին ուր գիտնալը տառապանքի կը վերածուի, բայց թտփանցումը՝ հպարտութեան։ Մեր մօտ ոչ միայն չի կրնար այս օւղղութիւնը բացառութիւն կազմել, այլ պարտաւոր է տիրական խռովք մը ինչպէս, համագրաւել մեզի մեր գոթաբանութիւնները, զրկանքը գիտաւորելու մեզ աստիքն ընծայելով։ Այսքան դժար ապրեցանք, մեզ գերողներուն վրայ մեր կրօնական գերազանցութեան միտքարանքին մէջ։ Դար մը կայ որ տկարացող կրօնական ազդակին փոխարէն, կը մտածենք արուեստին պաշտպանութեանը ապաւինել, Ազգայինները կը մարշին անխուսափելի է ասիկա բայց կեանքը կը նորոգուի։ Մեր բանասիրութիւնը այդ կեանքին ամէնէն հեռու ըլլաններէն մեզի հասնող միտքարանքն է։ Մեր պատմութիւնը նոր է կը ըրիպե՞նք, Խորհրդային Հայաստանի մէջ։ Թող գրուի անիկա առ

գուք պիտի սերէք զայն, մանաւանդ իր գոթաբանութեանը համար։ Ատենը եկած է որ մեր եկեղեցիին պատմութիւնը նորոգուի, ազատագրուելով կաթողիկոսարաններու գիւտն մը ըլլալէ, ու զանալ ինքզինքը, այնքան թիչ ծանօթ իր հարազատ կերպարանքով։ Մեր լեզուն արդէն իր հասակովը նուաճուած է։ Ու սրտագին յուզուածով կը հաստատեմ որ այդ փորձերը կը քայեն կեանքին արահետովը։ Մեր մըշակութիւն իսկական տագնապնովը տառապող ու նոյն ատեն ամէն կանխակալ կարծիքի գէտ ինքզինքը ազատ ըրած միտքը, այլեւս արդիւնած է այն երանելի, բացարձակ ինքնաբաւութիւնն որով կը հպարտանային դար մը առաջ մեր քանասէրները(*), Այդ

(*) Ըսի թէ լուսիմ ժամանակ, սեղանի դնելու մեր բանասիրութեան մեթոտները, ծրարելը, ցահկուրթները, քանիկա ընել կ'իշխաւ որդիներուն, իմ ազածը մեր բանասիրութեան մէջ արմատացած քանի մը ինքնաբաւութեանց պարզեցումն է. այսինքն կարծանումը պարտաւորին ուր տիրական է բառը, ասոր morphologie եւ զայն իր քառարար օգտագործելու վարժանքը։ Եթէ բառ ամէնէն հին փշրէն է գնալքին, միւս կողմէն վտանգեալ է ձայն յաւելումներով կամ հոսուցումներով, ինչ ընդգրկի մը զիմաց բանաբանին աւագ պարտականութիւնը բարձրանալն է զգիմ, կիմնիմ որունցէ վայրէջութիւն է ամէն գիր, դարդացէք բառը մեր օրերու ապրումին ընդմէջէն առ իջէք վար, ետ, մեր գործերը, Գիրք դրուներ, որ շատ անգամ իբրեւմ տարբեր վիճակներ կը ձածկուին նոյն կաղապարին տակ։ Արտագուստեցէ օնովան բառը, օրինակի համար, առ հետեւեցէք անով մեր ներքը արմնացած արձագանքը ներուն։ Նին իր առումով բառին ետին լման թաղաւած քաղաքակրթութիւն մը կը մատուցուի մեզ, քորին անսովոր հասարակութեանը հափառակ։ Կեանքիմ սպար, անաւանք այս մարդին վրայ, վարձատրիչ է տարբեր։ Բացէք Յիկնայի փափկամտմը, զուգ անիւք հայոց աղանակական դասակարգին լման մատուցութեանը։ Բացէք էլ մը Աստիքիւն, զուգ պիտի գտնէք հայոց աշխարհին իմացական ուրիշ կերպարանները, Եթէ Cited Antiquae ֆրանսացիներուն համար շանկան դիրք մըն է, պատմաբան օճին կամ կատայցին մէջ չէ սակայն։ Այս նկատողութիւնները մեր բանասիրութեան ընդհանուր աւանդութիւնները չեն յաւանքի կապեցնել։ Անոնք կը բաժան թեւադրել շատ պարզ բառ մը, — բանասէրին որդացած գիւտն օգտագործումը կեանքին համար։ Ու որքան շատ են մեր իրերները, Որքան շատ սակայն տպւածին ետին մեզի անծանօթը, միշտ կեանքին համարմանով, էլիմանակամ քաղաւած կամ որդանքին բանաբաններու հաւանածը այդ

միտքը իրեն ալլած չի ներեր այդ խաղաղութիւնը, օրինակ, նոյն այդ Դասուկան հայերեկներն վերլուծումսին աշխարհէն բազմա միաբախտ հեղինակին մօտ։ Այդ միտքը պարտաւոր է, այդ գոսական շրջանէն մեզի հասած ամէն փշրանք շահագործել իրմէն դուրս ուրիշ աղբիւնքի մը, քարձարանայ, անոնցմէ, մեր հոգիին, իմացականութեան, ցեղային ցկարգութեան համգոյցին, կենցաղին՝ ամէնէն ամուր, կարգ կառուին համանուագին, որպէսզի մեր հըմտութիւնը, հմտանալը չըլլար ստերը յաւելում մը, մեզմէ դուրս կամ մեզի համար թեթեւ աղբիւնով տարբերէ։ Գիտնալը աւելանալ է անշուշտ, բայց չէ ապրիլը։ Ու մենք մեր անցեալը գիտնալու արարքը պարտաւոր է որ ենք կենքի փոխակերպել։ Այսպէս էր մեր հոգեխառնութիւնը, լման երկու դար, մեր բանասիրական տագնապնեռութեանցքին, քանի որ կենքը այնքան գէշ էր զառաւարուած մեր ներկային վրայ։ Թող օրինակ գիտնալը որ մեր պապերուն մէկ գեղեցկութիւնը գիտցաւ մեզի բերթը, անդունդի չափ սէ մեր անցեալէն։ Անգոնան մը ահա յաշողած է գործադրել այդ թափանցումը ու վերբերումը։ Ու անկեալ հըրաշք մը չէ։ Գիշ անդին ես գուտտմ աւելի ընդլայնում։

Բանասիրութիւնը, այսպէս արժեւորուած, կը դադրի ըլլալ յիշողութեան, Զիւզին ապաստանած, ինքրին բաւող իմացական կրթանք մը։ Ըսեմ անիւնապէս որ ամօտ ինքզ դար (ԺՆ-ԺԲ) անիկա գործելէ վերջ գրքունակ մեթոտներով, ու վատնելէ վերջ Ժանը աշխատանք — կրնանք ասիկա կորստաւ մը համարելու տեղ, նախապատրաստութիւն մը ընդունել — գտած է կենա-

քին մեթոտները։ Հնարանութիւնը Հին լեզուաբանութիւնը, Հին ստուգաբանութիւնը։ Հին պատմութիւններու վերաբանումը։ Որոնց տեղ նոր գէշեցրով, պեղգուններով թափանցումը։ Ու յարութիւնը շքեղ քաղաքակրթութեանց, ոչ միայն աւերակներէն, այլև գրիւնէն, գոյնէն, գիծէն, քարերէն, մագաղաթէն։ Վնեմտիկն ու Վիեննա՞ն։ Արեւելահայերը, մեր օրերէն կէս դար առաջ կատարած էին անհրաժեշտ սրբադրութիւնը բանասիրական լրացում մէջ։

Փակագիծ մը չեմ բանար, իմ կարծիքով, երբ կը լնանամ մերձեցումներ փորձել արեւմեան (Միթթարեան հայրեր և Եւրոպայ) և արեւելեան (Ելմիտնականներն ու Ռուսիա) որակուած աշխատելու եղանակներուն վրայ ու մէջէն, ոչ անշուշտ, Գիտութեան գալթակողնալ մտացոյց, այլ աւելի յստակութեամբ ըսելու համար բաներ, այսպէս իրաւ, բայց նոր, այսինքն տո ու ան կանխակալ զաղափարաբանութեան յօդուածագիրքէն դուրս Հիմա մարդիկ սովորութիւն են ըրած ասուցումը (assertion) աւանդանցնել, անոնցմէ դատապարտութեան փոստեր ճարելու համար։ Արեւմեան թեք մեր բանասիրութեան տակաւին կառնած կը մնայ զոգրքութիւն, ապահով, անվատանգ, մանաւանդ ատենօրէն առարկայական։ Վիեննացի Միթթարեանին համար մերձեցում, համեմատում, գէմբելիում, ստուգում, վաւերացում կը կազմեն զբաղանքին դրական, մնայուն արժանիքը։ Անոնք չեն տառապիր որ այդ ամէնուն հետ ու ջով, չեն գտներ այն միւս օպրիկ բարիքը, որ կենցնց հը, այդ նշաններուն մէջ ստեղծեալ, Աւելին, անոնք այդ զգացական մտածողութիւնը վատագ մը իրեն կը գտառապարտեն, պահելու համար։ Եւրոպութիւնը, առարկայականութիւնը իրաւ գիտունին ու չեն զգար որ նշաններուն յուսանկարները կամ անունները առած են օհոդ մը, դնելու ճամբար ուրիշ մը վրայ։ Կարելի է սա գործողութիւնը մանրամասնել Միտ պիտի հասնիք մասնագիտական անգլագոնութեան որ մէկ գիտով ինքզինքը կ'ազատէ ստերը գիտութեան։ Այդինով, նոր հորդոնին, նոր քաղաքակրթութեան (Աւշուշտ հայոց պատմութիւնը 1700էն մինչև 1900 աւելի յստակ կը գտնուայ) Բայց պար-

կենանք որքան շատ։ Արեւմեան ու արեւելեան մեր գրքերէն ու ասարեքացումը — քանի որ եւրոպական թեւին վրայ կենքը այնքան լին կը գտնենք — ազգայնական վեհախաղաղութեան մը չի ձգտիր սա տողերուն վրայ։ Նախ հաստատում անոր իրականութեան։ Միւս կողմէն հաստատումը արեւմտեան գրքերին ուր կայ հաստատել հմտութեան։ Ու հաստատումը, արեւելեան գրքերին ուր հմտութեան ջով կենցնց գաղթը։ Այս ցուցմունքներէն վերջ կարգաւ Տաւեանի Դասական հայերեկը հմտանալ է, առանց աղբիւն բարիքին, կարգաւ Անգոնանի Յասուկ տնտեսաց կամ Արեւմտական բառարանները, լրգորիլ, կը հասցնուի։

տաւոր ենք սրբազրիւ պատրանքը: Եթէ Սիսականը որով զգայնութեամբ տաք հատուածներ կը պարունակէ, նոյնը կը մնան սակայն Կրկիկոյ մասին մեր գիտցածին քանակն ու որակը: Փոխուածը: Գիշ մը աւելի բանաստեղծութիւն: Ու ըլլալու համար աւելի յստակ, կ'ստեղծուի Ալիշանի Յուսիկները և Աղոնցի Բագրատունեաց փառքը: Մէկէն միւսը փոխուածը — Պատանին իսկ կը զգայ ասիկա: Ահա այս փոխուածն է որ մեր բանասիրութիւնը կը պարտի արեւելահայերուն, աւելի գիպող բառով մը՝ էջ-միածնականներուն, քանի որ ասիպուած ենք պիտակներ գործածել խումբեր զանազաներու համար: Ու, դարձեալ պատանին իսկ կ'անդադառնայ որ Աղոնցի կառուցումներուն մէջ մեզ համագրաւողը բառէն, թիւէն, առաքումէն, բանաստեղծութենէն առաջ, կենանք է, այսինքն ատոր զգայաբանքը, որ բանասիրական մէջ, ինքնին գերեզմաններու, թուղթերու վրայ խուզարկու զբաղուծ, այնքան անհրաժեշտ կը դառնայ փոշիները տաքցնելու, մեռելը գունաւորելու արժանիքներով: Վենետիկը, Վիեննան, իրենց կատարածին համար պատապարտելու վճիռ մը երբեք չ'անցնիր իմ մտքէն: Ամէն հայ որ մեր արեւելին նոր կաթիլ մը կ'աւելցնէ, մեր մշակոյթին լուսութիւններէն քաղուած ցօղիկը մեր հոգիին, ամէն հայ որ մեր մշակոյթին նորակառոյց չէնքին ազիւս մը կը բերէ, արժանի է առնելու երախտիքի: Այս մասին տարակուսն իսկ, առ ու ան պատրուակներու ծնունդ, կը համարիմ սրբապծութիւն: Մինք ամէնէն բաց — միտք — ժողովուրդն ենք եղեր, մերժելու համար, այդ միտքը բացաւ տրել ձգտող ճիգերուն ճէկուզ ոչ-ուղղափառ ցուցմունքները: Այս գիշումով է որ կը հանդուրժեմ արմենիզմը, համաշխարհիկ տարողութեամբ արուեստի մը ստեղծիչները ըլլալու մեր միաժողովութիւնը ու մեր պշտիկ ժողովուրդին մեծ արագներէ, իրագործումներէ հնարաւորութեանց քննան: Կրնայ պատահիլ որ նման հրաշքներ բախտաւորեն մեզ: Բայց ապագային վրայ չահարկութիւն մը դժուար կը հաշտուի մեր միտքին միւս՝ ալ մէկ յատկութեան, — մեր գործնական բնազդներուն:

Տագնապը կը սկսի սակայն այն ատեն, երբ, օրինակի մը համար, 1950ին, բանա-

սէր մը, — իրա՛ւը որ նոյնքան հազուագէպ է, այսինքն մասնաւոր ընդունակութեանց կապուած յաղողուածք մըն է որքան վիպողը, քերթողը — իր աշխատանքը կը կազմակերպէ (աւելի հասկնալի ըլլալու համար օրինակի մը անունով կը խօսիմ) Սիսականին ետեւէն, մեթոտներուն վրայ: Այդ գիրքին տարողութիւնը չէ որ կ'ենթարկեմ նուազման: Իմ թելադրելու զածը Սիսականէն անդին կը նայի: Ալիշան, իր այդ գիրքին ինչպէս շքեղ իր գործին բոլոր մասերուն մէջ անշուշտ դատապարտելի չէ երբ կը շարունակէ գրիքը կռնախողները, իր հաստատութեան բոլոր հաւանքիչներուն չափովը խանգաւառ իր բրածին, կը համախմբէ ցրիւ կտորուանքները մեր մշակոյթին, ու կ'ընէ այս դժուար, յղճնեցնող ու . . . ապերախտ ալ աշխատանքը սրբազան երկիւղածութեամբ պաշտամունքի հասնող պատկառանքով մը մեր անցեալին ամէն արտայայտութեանց դիմաց: Թող օրհնուի, միայն անթառամ նուիրական իր յիշատակը: Անոր ետեւէն Մանանդեան մը այդ անցեալին պիտի դառնայ հոն գրտնելու համար բաներ որոնք երանելի արքային անհաղորդ չէին անշուշտ, բայց որոնց վրայ լայնալ մը կերպով մը միջամտել պիտի նշանակէր մեր պատմութեան ընկալեալ քաղաքաբանութեան: Մանանդեան այդ պատմութիւնը չ'ենթարկեր անշուշտ աղաւաղման (զի՛ կան այդ սրբապիղծներն ալ) բայց կը ջանայ փաստերուն ետին կարգալ ծածկուած ալ ապրումներ, քանի զի շատ գառն փորձառութեամբ գիտենք որ գիրքին ճակատագրին է այդպէս ինքզինքը ծածկել, մասնաւոր բռնութեան դարերուն (Ապուլ Ալան աղաւս մտածումը յաղողած է պաշտպանել իսլամին ամէնէն զօրաւոր օրերուն): Աստիճալ կը գրուին հոս յստակութեամբ որպէսզի ճարտան բացուի տարբեր տաքապներուն: Սիսականին ետեւէն, Մանանդեանի հետ աշխատող մը, այսինքն ժամանակակից բանասէր մը, տուէք անոր ալ անուն մը, օրինակի համար Հ. Ն. Ակինեան կը զագրի լրջութենէ, այսինքն մեր մշակոյթին լրջութեամբ սպասարկելէ, երբ յանուն նորութեան, ինքնատիպ բան էր ըսելու փափաքին կ'ելլէ մեր հիշգրողները կ'ենթարկէ կամայական սրբադրութեանց որոնք անոնց գործը թափանցելու, ճանչ-

նալու, տարբալու ճիշտ արարքներուն համար ոչ մէկ նպաստ չեն բերեր, ընդհակառակը կը մատնեն խանդի, ժամանակի աւելորդ կորուստ: Մանանդեանէն նոր աշխարհայեցողք մը կը շահի մեր բանասիրութիւնը: 451էն 560ին փոխադրուած Վարդանանց պատերազմ մը (Հ. Ակինեանի թգր) միշտ թուականի ճշտում մըն է, խորքին մէջ, ու այդ գիծով կը կապուի Վիննական աւանդութեան: 800 էջնոց իր աշխատասիրութեան մէջ, Հ. Ն. Ակինեան անտեղի ցուցադրումը կ'ընէ թուականագրութեան, պատմական վկայութիւններու տեղափոխումը արժեքներով, երբ մեր ուզածը այդ վկայութեանց արձակումն էր, ամբիթի վերածուիլը, կեանք հազիւ, ոչ թէ իր ըրածին նման դար մը վեր կամ վար տարուելու անօգուտ աշխատանքը: Կ'ըսեմ անօգուտ, վասնզի Նդիշէի հարցը, Նոյնիսկ ի հաշիւ Ակինեանի լուծուած պարագային, կը մնայ միշտ անլոյծ, քանի որ գիրքին ճակատագիրը պատմական ըլլալէ առաջ գրական է: Փարպեցին դպրքը փռեւած է իր պատմութիւն: Նդիշէ գիրքը ըրած է առիթ սեղանագործութեան. — բոլորովին տարբեր գործողութիւն մը, տարբոյն շահագրգռող այս անգամ մեր . . . գրականութիւնը: Նդիշէի հետ, մեր օրերու գրական տաղանայէր երբեք թուաբանական նկարագիր մը չի կրնար ունենալ: Մեր գիտնալ ուզածը այդ գիրքը այդպէս ոտքի նետող գրական հանձնարին կամ տառապանքին թափանցումն է ամէնէն առաջ: Մեր գիտնալ ուզածը, այդ գիրքին բովանդակութեան առաւել կամ նուազ վաւերագրական հարազատութեան չի սահմանափակուիր, այլ կը տարածուի օրտառուչ միւս իրողութեան որ արուեստն է այս անգամ, այսինքն մըշակութիւն մը ամէնէն ազնուական բարիքը: Դար մըն է որ գիրքը բնութարկական է բանասիրական, պատմաբանասիրական մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան մը: Բայց անկազմ կը մնայ գեթախտ հարցական մը մեր մշակութիւն ամէնէն խորունկ մէկ տաղանակին վրայ բացուած: Վէպ, թատրոն, բանաստեղծական ոգեկոչում, միշտ նոյն տաղանակէն, կը կրկնեն մեր բանասիրութեան վերկանքը, այդ կէտին վրայ: Ու դուք կը մտածէք մարդուն որ Սիլիեքին ետեւէն ձգատէր բարձրանալ Ե. դարու հոգեբանութեան

որմէ կերպարանքներ են այդ գիրքին հրաշալիքը լեզուն, բարբիթը, մեր դարերուն բոլորին վրայ ալ բացուած բռնութիւն, մեր նախաջապիրը այնքան հաւատարիմ դարձեալ մեր անցեալին ու ներկային: Ահա լուծուելիքը: Բանասէրը, այս աշխատանքին մէջ թերեւ աւելի պաշտպանուած է քան վիպողը, քերթողը, թատերագիրը, քանի որ իր գրողանքին իսկ հարկադրանքին տակ, պարտաւոր է մնալ որոշ ալ պարկեշտութեան մէջ: Վերպասան մը, ազատ իր նիւթին հետ վարուելու, կրնայ փորձուիլ օւնցնելու, լուսաւորելու փառասիրութենէն, ու Մամիկոնն ու Սիւնիի հակադրելու ածանթութիւնը ներք դարձնել իր կառույցին: Բանասէրը պարտքեր ունի անկողնակալութեան, արդարադատութեան, մանաւանդ ինքզինքը պահելու իրականութեան կարելի հաւատարմութեան ծիրին: Այս նախապայմաններուն երբ աւելցնէք կեանքի, դայն ստեղծելու ուժն ու շնորհ, դուք մօտիկն էք արդար իրագործումին: Կեցէք այս արամագրութեամբ Նդիշէին հանդէպ, ու պիտի հասնէք ոգիին, մտայնութեան, արեան բարբիթին, մանաւանդ անպատմելի համապատկերին որ հայոց աշխարհն էր հինգերորդ դարու կէսին, քանակներուն տակը արքայից արքային ու միւր նախարարներին ունեց: Ասկէ անդին ձեզ կը ձգեմ մըտապատկերել այդ մարդոց ողբերգութիւնը... Նդիշէն աս է ամէնէն առաջ: Անտեսել այս սրբազան տուաման, ու իրեւ մաքսանեզ գիրքին ետին մատենադասական կամ պատմագրական կեղծիք մը հետապնդել: Արեւելահայերը, անցեալ դարու վերջերէն իսկ, բանասիրական ստեղծ հետաքրքրութիւնը բարեխառնած, համեմատ են կեանքին սա բարիքով: Անոնց ջանքով լոյս տեսած մեր պատմագիրները կը նախարարուն ունի ժԺ. դարու պատմագրական, հընտագրական վերջին ցուցմունքներով, որոնք եթէ անբաւարար են 1860ին, կը ներկայացնեն ընդարձակ յառաջացում Վենետիկցիներուն չոր տպագրութիւններէն (1830): Անոնցն է գրեթէ նորութիւնը (էմին, Պատկանան, Շահնազարեան, աւելի վերջը արդի գրողներ իրոք աւագ աշխատաւորները) այդ պատմագիրներուն լոյս ընծայումը առիթ նկատելու որպէսզի գրուին առողջ, առնապէս պատմական հորիզոն, հասկացու

գուծված, պրոցես (տեղն է բառը) թելագործ ընծայականները: Բանասիրական-քննադատական կեցուածքին չերթար իմ նկատողութիւնը (առարկեչտանքը, մենատիրարար ունին Վիեննայցիներն), այլ անցեալը հասկնալու արարքին մէջ ներկայից անփոխարինելի անհրաժեշտութեան: Աս է ահա արեւելահայ բանասիրութեան տեսակարար հարգատ կշիռը: Ու դժուար չէ բացատրել սա արեւելուցի ալ, իբրեւ պատճառ ու արդիւնք այդ աշխարհումին: Ուրիշ բան է լուսանկար մը, ուրիշ բան՝ անոր վաւերատիւ կենդանի նիւթը, մարդը: Սիւսանկարը հաւաքող մեղուական վարդապետն էր, այս անգամ Նոյնիսկ առանց Արիշտի հանձարին կարօտ մնալու, Լալալեանը, օրինակի մը համար, որուն մեծատարած գործէն խորշիկ մը, Սիւնիքը, կարճ իր ծաւալին մէջ կը համախմբէ իսկապէս թանկարժէ հարստութիւններ, այնքան մօտեւ կորուստին, բայց փրկուած պատուական գիտունին, Փուլքորիստին պարկեշտ ու սրտազեղ ջանքովը: Ու Սրուանձանեցի գործին հանդէպ Արիշտի հիացումը աժան courtoisie մը չէ բարեբախտաբար, այլ արեւելահայ մեթոտին բարիքին խուլ թափանցումը:

Իր կարգին, արեւելահայ մեթոտը, այսինքն էլ միաձանկան պարզին մէջ կազմարուած իմացականութեանց վրայ պատուաստուած իսկական գիտուն մեթոտը երկիրքէն ինչու շնորհ մը չէ. այլ՝ հայրենիքին, կենդանի օղորմանին, էլի խօսուող բարբառին, էլի գործող հոգեբանութեան բարիքը: Արեւելահայերը աշխատած են այն հողերուն վրայ, որոնց մենագրութիւնը, տեղագրութիւնը կը հետապնդէին, կարկին ի ձեռին, բայց ոտքերով ալ աշխատանքը զաշտպանելով: Անոնք խուզարկութիւն են գործադրած այն աւերակներուն ներսը որոնց խորը պատաստանած են հարազատ խորհուրդը մեր պատմութեան: Անոնք գործած են այն նկարագրներուն հետ — մարդ, լեզու, աւանդութիւն, անգիր մասունքը մեր մշակութիւնի ամէնէն տարրական կողմերուն — որոնց վերլուծումը, արտահայտումը, ճշգրտումը կը հետապնդէին: Ահա քանի մը տիրական ազդակները անոնց յաջողութեան: Արդիւնք՝ գիւտն եր հայ ժողովուր-

դին, այս անգամ տարողական, կենդանի, իրաւ, մեր օրերուն համար ինչպէս կանխող գարեբուն ներսը: Արդիւնքը ոչ միայն չքեղ անուններ (Թորամանեան, Կոմիտաս, Արեղեան, Աճառեան, Մանանդեան, յիշեալու համար քանի մը նմոյշ) այլ մանաւանդ գիւտը հայ ճարտարագիտութեան, երաժշտութեան, Փուլքորին, բարբառին, պատմութեան: Ու դարձեալ դիտել կուտամ որ չեմ մասնաւորեմ, առանձնաւորեմ, արեւմտեան դպրոցը գրկելու նեղմտութեամբ մը: Բանասիրութիւնը անհուն է, եթէ կը ներուի այս փոխաբերութիւնը: Այսպէս ընդարձակուած, անկէ ներս գիտելիքն են բոլոր արդիւնքները մշակութիւն մը, մշակուելիքներու համախմբութեան մը: Ու չեմ ուզեր որ հաւարի տրուին սա շատ պարզ նկատողութիւնները: Կը դիմեմ ամէնէն քաղաքակիրթ ազգերու պատմութեան: Թող առակողներն հանկուտ որ Քրանտայի 1850ին միայն գտնել իրենց իրաւ պատմութիւնը, այնքան հազար տարի զայն ապրելէ վերջ: Ու այդ գիւտը ըրին գրագէտէ մը կարագետուած, այսինքն intuitionով: Այդ առաջնորդն էր մեծ երեւակայուն թեան տէր Շաթոպրիանը: Օկիւսթէն Թիէռի, որ նադրանիք բանուորը պիտի ըլլար այդ գիւտարար փաղանգին, կը պատմէ թէ ինչպէս Շաթոպրիանի Ֆրանցիսկը կարգաւէն վերջ տեսաւ իրական Ֆրանսան, մշտովի: Յետոյ, անոր հետ ու ետեւէն Միշլէն որ ողջնկցուց Միշլէն դարը: Բայց իմ գործը օտարներով զբաղել չէ հոս: Ըսի այսքանը, ցոյց տալու համար թէ մեր ժողովուրդին գիւտին մէջ գրողին, զգացողին, երեւակայողին բաժինը չենք կրնար անպատեճ մորհաւորել: Միայն հաւաքել, գնել, դասուել, — թանգարանային աշխատանք մըն է: Միայն երեւակայի՝ աժան գրականութիւն: Երկուքը իրարմով բարեխառնել: Ըլլալ խոր, մեծ գիտական: Ու ըլլալ նոգն ատեն զօրաւոր, լայն զգայնութեան մարդ մը: Ահա Ադունցը, ահա Մանանդեանը, ահա Պարեգին կաթողիկոսը: Ասոնք շատերու մէջէն այդ դպրոցը կազմող գիտուններուն, կը խրատացնեն իրենց գործին ներսը, աշխատանքի մեթոտներուն վրայ մեր բանասիրութեան երկու թեւերուն ալ առաքինութիւնները:

Քանի մը խօսք, արեւելահայ բանասիրութիւնը իր մեթոտներուն մէջ լուսաւորելու աշխատող։ Մօտեցայ հոգիին, հայրենիքին ծանր պաշտպանութեան։ Արեւելահայ բողոքականութեանը ալ ապրիլի իր միտքը, անպայման իր արդիւնքը պիտի ունենար ուրիշ ճակատագրի։ Գիտենք սակայն Վանքի պարզուկ եպիսկոպոսին մեկի ձգած ժառանգէն, այսօր այլապէս թանկ, քանի որ աղէտ մը ընդամէնէ մեր հողերէն ոչ միայն մեր ժողովուրդին կէսը, այլեւ կը շարունակէ քանդել մեր մշակութիւնը բոլոր նշխարները, հետքերը այդ հայրենիքէն, երբ անուր հալածանքը կը սաստկացնէ մեր աւերակներն ալ ջարդելու...։ Որուանձտեանց մեծ գրազէտ մը չէ, անշուշտ, բայց իր 40—50 էջեանց մէկ գրքովը, օրինակ ձնոց Նորոցը, Գրոց Բոցը, այսօր կը հակակշռէ տպագրական Լէվիաթանները, Սիսուանի ու Սիւսիականը, Այսրաթան ու Լաւապատուրը, քանի որ Արեւելահայկական կառույցներուն նախատարբերը կը մնան հոն, ուրիշ առնուած էին, այսինքն՝ մեր գիւտեմարտուն մէջ՝ անկորուստ։ Խորհրդային Հայաստանի լուսաւորութեան նախարարութիւնը, վտանգին գիտակից, Սասնայ Մուրը հաւաքեց, իր գոյ բոլոր փոփոխակներով ու կորուստէ՝ ազատեց մեր ոգիին սրտալայն հարստութիւններէն մէկը։ Մանաման, Թորոս Աղլարը, մանաւանդ ձամով Լոստովը գրական իրենց ծանրածանր մեղքերը կը գնեն, կ'առաւելուն ալ արդարութեամբ, իրենց ներքը ազատուած իրաւ տարրին անհուն արժէքովը։ Հայրենիքին պաշտպանութիւնը, զոր Վիեննացիները լաւ կ'ընեն ճշտ արժանաւորն արժեքորելու ոչ թէ կամաւոր, տրտուր մկանութեամբ մը վերածել փոշիներու վկայութեան մը։ Հարիւր տարի, Վիեննա նստող հայ բանասէր մը, Նոյնիսկ բախտով մըն ալ ծնած խելք բերելու հետը (Վիեննայի Միտիթաբեանները որքան չքեղութեամբ փաստող տուած են այդ խելքին), անբաւական պիտի ըլլայ սակայն հայ հոգին ամբողջական ընդգրկումով մը առնելու, իր առջին զիզուած լուսանկար աւերակներէն կամ ոսկեզիր փշրանքներէն, ինչպէս այդ ընդգրկումը կ'ընէ, առանց տառապանքի, քաղցր բնականութեամբ մը սարկաւազը որ այդ հողերէն ծնած, անոնցմէ ծորած ապ-

րուաններով իր հոգին կազմելէ վերջ պիտի ըլլանայ, երբ արագ արագ փոխուող երեսէն մեր հայրենիքին վերջին նշխարներն ալ նուազին, անհետանան մեր պապերուն Անշուշտ, ընթերցող բարի կ'ըլլայ հողը, իր կարգին պահելու իր հարապատ իմաստին մէջ։ Բանասիրութիւնը, Նոյնիսկ իբր հաւաքում, միշտ պիտի չափի զգայաբանական վկայութիւններով։ Իմացական Նոյն յարգով (բառին տուէք ոսկերչական նշանակութիւն) երկու միտքեր, Նոյն նիւթէն պիտի հանեն տարբեր արդիւնք երբ անոնցմէ մէկը պաշտպանուած է զգայաբանքներով։

Կուգամ երկրորդ բայց այնքան կարեւոր ուրիշ ազդակի մը, այլապէս ճակատագրական դերով մը՝ արեւելահայ բանասիրութեան հետապնդած արեւելումի միտք։ Ասիկա ռուսական կայսրութեան ազգագրական հսկայ ձեռնարկն է, անցեալ դարու սկիզբներէն ողջունեալուած, բայց 1850ին իր բովանդակ նկարագրելու իրագործած։ Այսպիսի մէկ վեցերորդ ներկայացնող հսկայ կայսրութիւնը միայն քաղաքական կառույց մը չէ, երբ մօտէն կ'իշխայ վերլուծման։ Շատեր, անոր հարազատ տարրութիւնը չ'իմացնեն, ռուսական ծաւալումին վերջին կերպարանքներուն (Թիւրքաբուն երկրորդ կէսերուն) քաղաքական թշուարներէն ազդուելով՝ կայսրութիւնը կազմող հարիւրէ աւելի ժողովուրդին ռուսաւորութիւնը ռուսերը վստահեցան հաստատ գիտուններու փաղանգի մը, — յարեման արեւմուտքի քրիստոնեայ միաբանութիւններու եւ միսիոնարներուն փառաբանութեան, բայց տարբերութեամբ մը։ Այս տարբերութիւնը այդ ժողովուրդներուն նոր աստուածներ առաջարկելով չէր գոյանար։ Անիկա ձեռնող էր անխառն գիտութեան կիրքի մը։ Ռուս արեւելեան լեզուներու հաստատութեան այս ընդարձակ ծրագրին մէկ մասն էր ազգագրութիւնը, որ այդ պաշտպանութեամբ կը դառնար հարազատ գիտութիւն մը։ Այլ էնմը ազդիր անոր ետին մատնանշելու քաղաքական արժեքներ, որոնց համեմատ արեւմուտքը երէկ, այսինքն կանխող դարուն կը դատուէր ուլաական քաղաքականութիւնը, այսօր՝ ուրիշ ընկերային վարդապետութիւններ։ Աւելի արդար պիտի չ'ըլլային

արդեօք մարգերը եթէ երբեք սիրէին շարժումը արժեքորիչ այնպէս, ինչպէս է որ շահեկալ, ինչպէս որ կ'ընեն անկլո-սաքսոնները իրենց հնդկականութեամբ (indianism), գերմանները՝ արեւելապաշտեմով (drang nach aosten), լատինները՝ իրենց արիւթիկեան հաղափապանութեամբ ու բուրգովին նոր ամերիկացիները՝ իրենց մեքս-արեւելեան հետաքրքրութիւններով դրոնց ներքը քարիւղէն առաջ գիւտը կար մեռած քաղաքականութիւններուն, Ազատ էք այդ ձեռնարկներուն ետին միտումը, գտնել, գտած ըլլալով փառաւորութիւն՝ ճարտարութեամբ, շուկայ, մարտապաշտպան խորթականիւր, Ազատ էք մտածել աւելի անխառն մտահոգութիւններու, Կովկասը մէկ գաւառն էր ռուս կայսրութեան ու խառնարանը իրարմէ խայտաղղէն լեզուներու, ցեղային խմբաւորութիւններու։ Զայն ազգապարկան կանոնաւոր մեթոտներով ռուսամասկերը ոչ միայն ծառայել էր ռուսական հայրենիքին համաձուլման իտէպախին, այլ և անխառն գիտութեան։

Այս այս գլխաւոր ազգականները կը գործեն արեւելահայ բանասիրութեան ներքին կազմին մէջ։ Արդիւնքը։ Ձեռմ գաւառարեան։

Ուրիշ։

— Առանց վախի կրնամ տալ անունն ալ էլլիթաճիին որ մօտ դար մը, մեր ճակատագրին, չըսելու համար սեւ բախտէն, մնաց ճնշումին տակը տասներեքերորդ դարուն իր գահակալներէն, ոմանց սխարագործութեանց ու 1900ին ալ ուրիշ մեծարժէ մարդոց երազներուն փախողանքին, Աշտալ բակեցիէն մինչեւ Խրիմեան Մարը Աթոռը բաշտաւորութեանց անշուշտ գորակոր անհատականութեանց քարիւղով, բաժն՝ հասկալիչեւ միջակայնեանց չարիքը։ Բայց ազգը կ'անդիտանար էականը, այսինքն ժամանակին դերը մեր վրայ։ Էլլիթաճիներ, անուղղակի թէ փղղպակ, այդ ժամանակին մնաց ենթակայ։ Ազգը շարունակեց իր կաթողիկոսները ապրիլ իբր քերութեան թագաւորներ, անոնցմէ պատկերով իր զգալի տութեանց պայտասներ։ Էլլիթաճի շարունակեց իր նուիրակութեանց առաքումը, ներքին կազմակերպումը, ժամանակին հետ քայլելու հարկադրութեամբ։ Եւ ունեցանք տաճարեկան պատկերը իրարու հետեւ գալիս։

Գած գործունէութիւններու։ 1850ին, արեւելահայերը օրակարգ ըրած էին «Հայկիմ, Արամին մոռանալ եղբայրը», իրենց առաջամարտիկ մտաւորականներու բերանով ու Պոլոճեկիան՝ արեւմտահայերու իմաստուններուն ջազացին համար սքանչելի ցորեն որպէսզի հաւարի տալինք մեր եկեղեցւոյ անկախութեան հասցուած առաջին կանոնադրութիւնը, առանց մտածելու որ 1870ին նոյն իմաստունները Ազգային Սահմանադրութիւն անունին տակ կը կրկնէին նոյն փորձը։ Տեղը շատ քիչ ինձի, հրեւիքները իրենց արմիւրք վերելածունին իսկ տալնելու։ Էլլիթաճիներ, ցեղային ողջմտութեան ցուցմունքով մը ինքզինքը յարմարեցուց նոր պայմաններուն։ Անիկա արեւելահայութեան հարազատ խորհրդավայրը մնաց։ Անիկա թանգարանեց ցրիւ մեր ձեռագիրները, գարոցներով, ծիսական կազմակերպութիւններով, օրինաւորից 1840ին այնքան արագ փոխադրութեան ցեղային մեր ինքնութիւնը, ասիկա ազատելով հինին կապանքներէն, բայց նորին համար պայման յայտարարելով մեք՝ լեզուն, մեր եկեղեցին։

Շատ, շատ բան է ըսուած, փոխաբերաբար՝ ու քանիտանդձօրէն, Էլլիթաճիներ խորհուրդը բուսակերելու ձգտումով։ Ստորագրէն է սր բառը, դարերու ճիւղալիւ, է նոյն ատեն ազգային մշակութիւնը բարձրագոյն խորհրդատախտակ մը։ Մեր եկեղեցական նուիրակութեան ուրիշ Աթոռներէն անիկա կը տարբերի ճիշտ այն համամտութեամբ, ինչպէս մեր երկրին Ֆիլիքը նկարագրին մէջ Այրարատի դաշտը կը տարբերի միւս մեծ միութիւններէն։ Վասպուրական, Կիլիկիա, Կարին անշուշտ մեզի կը թելադրեն խորունկ ապրումներ։ Բայց անոնցմէ ոչ մէկը կրնայ հակակշիւէլ խորագոյն յուզումը որուն լսարեւը կը մնան ծածկուած յայտ գերի լեռան սրբազան ալեքերուն խորը։ Իմ նըպաստակը, ըսի, բանալը չէ այդ հրաշապատում միթք, այլ ըսել, այս առիթով լցարդ որքան գործնական խօսքեր։ Հոն էր որ հայ հարազատ բանասիրութիւնը բախտը կրնար ունենալ հարազատութիւն ծաղկելու։ Եթէ այդ փառքը մենք կը գտնենք, ժամանակի մը համար Վիեննա, Վիեննայի, ատիկա կը ջառնանք հասկնալ իբր մեր նախածնունդութեան ոգիին մէկ գրաւականը։ Իմաստնացած ենք բաւական, ընդունելու համար որ քանասիր-

բուժիչները միայն անցնելով չի կրնար ապրիլ, թէ անիկա իր գերը կրկնապէս կ'օգտաւորէ, երբ պաշտպանուի կենդանի տարրով ալ: Ահա թէ ուր կ'ուզէի գալ: Այդ կենդանի տարրը մեր ժողովուրդն է, անոր հողը:

Աւելին: Էլ միածին միայն կայան մը չէ, Նոյեան տապանին խորհուրդովն իսկ պաշտպանուած: Է անիկա մանաւանդ կայանը, ուր կը քաշուին, անդիմադրելի մղուածով մը, մեր ժողովուրդին գերագոյն խտուծիւնները: Մեր կաթողիկոսները իրենց տկարութիւնները եթէ պարտական են իրենց ժամանակներուն, իրենց առաքելութիւնները կը գնեն ցեղային անմահ պահեստէն: Դրէք խելք, ձիւնուծիւն: Ստեղծագործութիւն: Դործօնութիւն, մեր կաթողիկոսներուն անուններուն ետին իրեւ մոգական լապտերները: Սխալի մէջ չէք: Ուրիշնեցէ միայն իրաւունքուն: Այն առնի պիտի գտնէք որ տկարամիտներուն, ապարժաններուն հետ քաղաքաւորութեան շատ է թիւը հնարամիտներուն, մարդով ազգին սրտագին հիացումը վատկողներուն: Կ'աւելցնեմ մոգական ուրիշ լամպ մը, կամքը, որ վերը թելադրուած ուժերէն ոչ միայն չէ ստորագրաւ, այլ և թերեւս կը գերազանցէ գանձը: Առանց այս վերջին բառով թեւադրուած իրականութեան, միւս շնորհները կրնան չարագաւորուել: Ու կ'ըսեմ աւելին: Կամքով է որ մշակոյթները կը հասունանան ու կ'աւարտեն իրենց ճակատագիրը: Այդ կամքին յայտնաբերման, արժեքումն ինչ մեծ վառարան խուսաւորչի Աթոռը, իր մեծ գահակալներուն (պգտիկները մուսցէք, ամէն, ամէն տեղ) սիրովը, ջանքովը, ազգային ուղարկալի մեծ իրենց երազներովը սպառազէն: Ներեցէք ինծի որ յիշեմ, այսինքն չմոռնամ թէ այս յօդուածը նիւթ ունի հայ բանասիրութիւնը ու . . . Էլ միածինը: Այս տողերը մրուողը արեւմտահայ մըն է, այսինքն վերջապէս մէկը արեւմտահայ այն նորոգեալ մտաւորականութենէն որ, Էլ միածինը արժեւորելու առնի կամաւ կը լռէր անոր այս ցինամիէն, ծանրաշաղկապ համար Սիւնոգին, Պոլսեանիային, համալսարանական վարդապետներու տապահաւատ հետաքրքրութիւններուն, ասոնց ետին տեսնելով . . . Կործանումը Հայաստանեայց եկեղեցիին: Այս ստորագրաւ

հատման մէջ զիս չի շահագորգոր Մայր Աթոռին բաժնիք, այլ անարգարութեան զօրաւոր զգացումը որ կարծես պայման մըն է մեր սեպհական անգործութիւնը արգարացնելու: 1880ին, Պոլս — արեւմտահայութեան կեդրոնը — մե'ր ըսածը, — Հպարտաւան մեր գրաբարով, թերթերով, հանդէսներով, Ազգային Սահմանադրութեամբ ու իր տարեգրաւները տօնող մեծ ատենաբանութիւններով: Բազմալիկ, Մասիս, Ներկագուն, Իզմիրի քաղաքագործութիւն: Ահա, աւելի լաւ արհամարհել արտօնուելու համար Էլ միածին պաշտօնաթերթը, Արարաւը:

Կը կեցնեմ հոս, գէպքերու, իրողութեանց սա կարաւանը, փնտռելու համար անուններ, այս անգամ իրաւ, այս անգամ մշակոյթի մէջ իրենց հաստատ, հպարտ, անփոխարինելի դերովը: Ու իմ գտածը փաղանք է վարժապետներու, խմբագիրներու, երեսփոխաններու: Գրողները չեմ ընէր անհանգիստ, քանի որ արեւմտահայ մշակոյթին մէջ (այս բառը սրբապղծութիւն մը չէ, անիկա աստիճանաւոր է ընդհանրաւարու, քանի որ իրեն ետին կը հաստատ տեմ ծանր ապրումներ մեր ժողովուրդին մէկ հատուածին) այնքան անկշիւ է մնացած անոնց գերը: Ուրիշ, Պատրիարք վրէ: Ուրիշ, Սրուանձտեանցը: Կը լռեմ Վիեննան, իր Գրաքաղաքովը, Վիեննայի, իր Ալիշանով, մէկուն մէջ խոնարհելով միայն վարժապետին առկեւ, միւսին մօտ հաւաքողին մեծութիւնը պատգին արժեւորութեամբ: Բայց մշակոյթ մը: Յիշեցի Այստեանը, Գաթիքի, Տաշիւնը: Ատենը յարմար չէ այդ փառքերը վերլուծելու: Նորաժողովը. որ միայն անկարող Վիեննայի միջոցը քաւելու, Գրաքաղաքին նման: Շատ պարզ են իմ փոքրերը: Մեծութիւնները հայրենիք ունին բայց լաւ է զրգաւոր չուենան: Վիեննայի, Վիեննան, Պոլսը եւ սիրալոյս պիտի առաջնորդէի ոչ թէ Էլ միածինը, այլ Հայաստան, այս բառին ետին ընդունելով այդ երեք անուններէն անդին, վեր իրականութիւնը:

Ու կը հրաւիրեմ որ անցնէք անդին, գաւառային հոգեբանութիւնէն, կենաւոր համար պատկառանքով: Հոն են քոյոր մեծավաստակ բանուորները մեր բանասիրութեան, սկսելով Էմինէն մինչեւ Միքայիլ:

Պատկանեաձեն մինչև Ծաղկազարեան... Ես չեմ սիրած զառածել յատուկ անուններուն միաթիւղքն ու փառքով Բայց կը կանչեմ ձեր ուշադրութիւնը սա տողերուն ետեւէն, միշտ հայրենիքին ուր արդար միծութիւններու փաղանգ մը չեմ օգտաւ գործեր Վենետիկը, Վիեննան կործանելու Վերերը ես անցողակի ջանք ըրի այս մեծութիւնները վերածելու իրենց իրական իմաստին, զանոնք լուսաւորող քանի մը ազգականերով։ Այստեան մը Վիեննայէն չէ ելած, ոչ ալ Ալիւան մը Ս. Ղազարու մեծ նաստանին պատերէն։ Անոնք զաւակներն են այս ժողովուրդին ու կը կրկնեն բախտը այս ժողովուրդին։ Կ'ուզեմ որ իմ այսքան պարզ տողերուն ետին չլսատակերտէք աս ու ան յաւակնութիւնները։ Իր երկիրն ու ժողովուրդը արհամարհող մարդու այնքան աժան, զիւրին խեցեվճիւրը, մանաւանդ անցեալը, ուրիշները չհանդուրժելու շնորհքն զիւրազին քղամիդները, խրաւրիակներ հազուեցնելու նման չգիդէք իմ վրայ։ Գրեք եմ այս իմ տազնապէն տասնըճիւղ տարի առաջ Բալուեանի Ջուաբքնովն մէջ, չորս տարի առաջ Սիոնի մէջ, Զեկալին առիթով։ Պիտի գրեմ, որքան որ ուժ կենայ մտններուս, մինչև որ մարդիկ, Վիեննականները մանաւանդ, համոզուին թէ հմտութիւնը, ինք իր մէջ արժէք, պարտաւոր է մնալ զգաստ, իրեն հիմնովին օտար միւս կրթանքին հանդէպ որ կենցիկն զգաւարանցի է —, ամէն արուեստի սրբազան քարտիւհիւթը, առանց որու ինքթը զանգուած է, թանձր, կոշտ ու անձեւ, ինչպէս են կաւը, ներկը, քարը, գիրը, իրենք իրենց մէջ առնուած, բայց կախարդութեան շունչին մէջ ստեղծագործին, մէկէն փոխակերպուող ամէնէն անփոխարինելի գեղեցկութիւններուն։ Ունինք լման պատմութիւն մը, մշակոյթ մը, շքեղ ու սխրագին, լոյսին, մեր զաւակներուն սիրոյն, հիացման առաջնորդելու եւ ոչ թէ այդ պատմութեանէն թուականի մը տեղափոխութիւնը հազար էլ չատախօսութեան հանդէսի վերածելու։ Պարտաւոր էք հասկնալ այս տազնապը, զուք բոլորդ, Սփիւռքի թէ Հայաստանի մէջ, որ թիւ ու անուն կը հալածէք ու կենսաքը կը մերժէք։ Ու առան է որ ձեզ հրաւիրեմ արդար հպարտութեան, առանց ազգուելու ծանր փա-

ռասիրութիւններէ. ինչպէս բարձրէն, անտարբերութենէ (զիտեմ Եւրոպա harmonie ուսած արուեստագէտներ որոնք կ'արհաւարէին... կոմիտասը, ... սէնֆոնի գրած չըլլալուն համար) միւս, այս անգամ իրաւ, այս անգամ հարազատ փաղանգին, հայ բանասիրութեան բանուորներէն, որոնք եւ թէ Վենետիկի երկուքուկէս դարը, Վիեննայի մէկ դարը չունին իրենց ետին, ունին իրենց արդար կէս դարը։ Այսօրուան, այսինքն Ռորհդային Հայաստանին մէջ առանց արգասաւորումը, պսակաւոր տարածումը ոչ անցնողէք իրենց իմաստէն անդին, (շուքերն ալ մեծնալով կը մեռնին), ոչ ալ նկատելէք ստիթ արհամարհելու Ափիւռքը որ առնուաղն իր տառապանքովը պիտի շարժէր սիրտը բոլոր բառի ասպետներուն։

Պատահականութիւն չէ որ հայ բանասիրութեան ներկայ սպայակոյտը իրեն բաւականազնունք Ներեանի համալսարանն է։ Ամէն համալսարան մշակոյթի մը վառարանն է, ուզէ կամ չուզէ։ Ու Երեւանը եթէ ուստան քաղաքն է մեր նիւթական կեանքին, է շոյն ատեն արձակուած (ընդարձակուած), աշխարհայացացած էլ միածինը մեր հոգեղէնին վրայ։ Աստեղ ալ յըստուկ խօսքեր են, ըստած քառորդ դարէ ի վեր, Հայաստանի համալսարանին գիտական, պատմական, բանասիրական շքեղ աշխատանքին ու աւելի քան շքեղ արդիւններու հասցէին իմ բերանով։

Պիտի չգիտեմ մեծ բառերու այդ գիտուններու փաղանգէն իմ ներքը արթնցող զգացումները, զգայութիւնները, մանաւանդ արդար հպարտութիւնը պատկերելու։ Կրնաք իմ այս հոգեխառնութիւնը բացատրել կարօտովը մէկուն որ իր չունեցածին համար կը տառապի։ Ազատ էք ձեր ուշադրութեանը մեր համալսարանին կամբարձումին։ Այս քառորդ դարուն, բանգէտներ գուցէ չարաչափէն պիտի փորձէին էլ միածին իմացական գերին աղօտանքը խորանարդել։ Պապենական մեր ողջմտութիւնը կը խնդրեմ այս իմաստներուն ու կ'անցնիմ ըսելիքներուս։ Լաւ իմացէք, այսօրուան շքեղ հունձքը — այսինքն բերքի քառորդ դարը — ունի իր պատրաստութեան միւս քառորդ դարը, այս անգամ ԱՄԲՈՂԱՅԻՆԻՍՏԱՆԻ ԳԻՆԵՅԻ ԷՋՄԻՍՍԵՆԻՍԻՍ

ՊԱՅՄԱՆԱՒՈՐ: Էջմիածինը, սա տողին վրայ, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ Էմինեն մինչեւ Աճառեան սրտագին աշխատանքի, ի մասնուհի կէտ գտան ու գուրգուրոտ ըստեղծութի կէտ դարձը:

Ուրեմն:

Հոն են, անմահ այդ փաղանգին — մեռելիք ոչ իսկ փշուր մը բան կը հինցնէ անոնց արժէքէն — իբր համարուելի միաւորներ: Աղոնցը որ միխթարեաններուն ընդդէմ խոստ մը չհղատ միայն (Աղոնցի գրական դատումները ազատ էք ընդունելու կամ մերժելու, քանի որ ընկերացողի տպաւորութիւնները կը մնան տպաւորութիւն և ոչ թէ հաստատ իմացում: Ու Աղոնց որ յառաջանայեաց գրական հասկացողութեամբ մուտք էր դրած հայ գրականութենէն ներս, իր Բանբեր հանդէսին մէջ (1905 Մոսկուա) չմնաց իր երիտասարդութեան ասորժակներուն հաւատարիմ, ու անցաւ իր աննման ստեղծագործութեանց, այս անգամ . . . Ն. Ակինեանի կալուածէն ներս, նորոգելով մէկ անգամէն հայ պատմութեան զգայարանքը), այլ այն իրաւ, սրտոն, խորահաս, թափանցող իմացականութիւնը որ գիտէ մաքաթին ետին վառել ՄՈԳԱԿԱՆ ԼԱՄՊԸ կ'ընէ՞ր, առանց որու բոլոր իրերը հող են ու փոքրութիւն: Աղոնց արեւելքին ամբողջ մտայլ կենդանութիւնը յաղագծէ գետնի վրայ արեւմուտքին պայծառ կաղապարներուն ներսը, ըլլալով պատմարան անունին արժանաւոր անգրանիկ բանուորը մեր մշակոյթին, Մանանդեան առաջ, մեր Միլին դարը կանչելով մեր օրերուն լոյսին: Իր գործը եւրոպական հասկացողութեամբ, գիտական որքան կենդանի, միտքի և սրտի ներդաշնակ յուշարձան մըն է:

Անառեանը, միշտ գործօն, միա միանալը մատենագրարան մը լեցնող հսկան, իսկապէս անսպառ ու անհուն, որուն տարողութիւնը իր մասնագիտութեան մէջ կը յորդի հայ բանասիրութեան սահմաններէն, տարածուելու համար միջազգային գիտութեան մեծ արիւսագլուխին: Անա մարդը, որ բառերը փշրեց, անոնց ներսը թրթռացող ուժը առնելու և գործածելու համար մեր մշակոյթին հասկացողութեան ու անուններէն, արձանագրութիւններէն, բառարաններէն բարձրացաւ մեր սեպհական փառքին զմայլագին իմացումին ինչպէս

մեր ողբերգութեան իմաստին: (Իր կալուածէն դուրս իր դատումները տպաւորութիւններ են):

Մամանդեանը, թերեւ նոր ժամանակներու առաջին պատմագիրը որ կը տարբերի Աղոնցէն պատմական զգայարանքին առաւելելու ուժգնութեամբ մը, ըսել կ'ուզեմ այն կորովով որ դպրոցները, խուզարկութեան մեթոդները, գործիքները, աշխատանքին հանգանակները կը կազմակերպէ, զգաստ, չոր, կենսաբան զգալով բայց զայն ապրելու վայելքէն առնել, մը տածելով անցեալը ճեմելով, այնպէս մը որ ներկան օգտուի անոր նուաճումներէն, ինքզինքը հաւաքէ, ինքզինքը լարէ աւելի վճռական արդիւններու հետամուտ: Անոր գործը կանչուած է խորունկ յեղաշրջում առաջ բերելու, մեր ժողովուրդը ըմբռնելու, մեր իսկական իրականութիւնը կշռելու արարքները պատմագրելով պատմական մեծ հոգեւորութեան, հակահոսանք ստեղծելու նոյնքան աճան սոփեւորութեան, կրթանքներ ասոնք որոնք մեր պատմութիւնը կ'աղօտեն Ալիշանի մը կամ Գարագաշի մը խանգաղութեան կամ սկեպտիսմութեան ցոյցին: Գիտութիւն, իրմով, պատմութիւնը. բայց մեր կացած իր անունապաշտութեան, թուականամոլութեան: Եղելութիւնները անշուշտ տարիք մը ունեցան ու անունով մը անցան մեր տարեգրութեանց. բայց էին ատենցմէ առաջ, իրենք իրենցմով պայմանաւոր խորհուրդ, տառամ, մտածում ու արուեստ, ինչպէս մարդկային լայն կամ նեղ ստեղծում: Մանանդեան կը բանայ ճամբան, Աղոնցին հետ կամ ետեւէն, հայոց պատմութիւն անունով պիտակուած մեծ անանթէն ներս կատարելու այնքան անհրաժեշտ թափանցումը, Հիմա որ անցեալը արհամարհելը դադրած է նորոյթէ, Մանանդեան սկիզբը կ'ընէ այդ անցեալը մեզի սիրելի ընելու իսկապէս զօժար, զմեզակ աստեղծութեան: Միխթարեանները և մինչև այս դարու սկիզբը Էջմիածնականները այդ պատմութեան շուրջը իրենց կատարած անգրանիկ աշխատանքներով: Ես կշիռի չունիմ ժամանակ: Հայոց պատմութիւնը պարտաւոր ենք հասկնալ: Ու ըմբռնելով՝ որ հասկնալու համար պարտաւոր ենք ճեմել:

Աբեղեանը որ եթէ չէ յաջողած ամբողջական գիւտը իրագործել հարազատ հայ գրականութեան, բայց պատկաւոր է այդ կրթանքին մեծագոյն բարձրէն մէկուն վարկովն ու երախտագիրտութեամբը: Անկախ այդ գիւտին առաջնորդող ճամբան, մեթոտները, գործիքները մաքրագործեց յայսամաւորքէն (որուն վերածուած էր այդ աշխատանքը Ջարպէ հանելւանի, Ալիշանի երկասիրութեանց մէջ), հմտութեան տակ խեղդուած, տափակ ցուցակագրութեանէն Վիեննացիներուն, ու, փորձեց կարող աւրար մեր ժողովուրդին, մեր գրաւոր ստեղծագործութեանց իմացուն մին մէջ օգտագործելով մինչև իր օրը հասածը, բայց գիրի մէջ չսեռուած անարմատներուն նպաստը, ծանր բայց թրթռուն հմտութեան ու լուսաւոր մտածողութեան ու արդար զգայնութեան քանի մը պատիկ բարիքներովը կենսադրծելով առնուազն սորազան պատմութեան վերածուած հայոց գրականութեան հարազատ նկարագիրը ազատագրելով սուտէն ու փուտէն, կեղծէն ու շփացուածէն: Իրմով անգարձ կը կործանի յոռի շրջանակը հայոց գրականութեան պատմութիւնը օգակող: Իրմով նըշ մարտիկ են քաղցը, արդար հեռանկարները որոնք իրենց նուազագոյն իրաւութեամբը, պիտի չէզօքացնեն չարիքը մեր անգիրտութեամբը բարդուած մեր միտքին թեւերուն: Հայոց գրականութեան կրթանքը գիտական կրթանք մը չէ անշուշտ: Բայց չէ նոյն տոնն հրապարակին մէջ կաղապարի ինկած հասարակարանութեանց հանդէսը: Բանասիրութիւնը, բնագիրներով պաշտպանուած, կանչուած է գտնելու փոխարին ու քննել: Աբեղեան այս իմացունմին անգրանիկ բանւորն է:

Կոմիսարը, որուն մասին որ եւ է գընահատանք իր անկատարութեամբը, անբաւականութեամբը տառապանքի կը փոխուի իմ մէջ, այնքան մարդը, այդ անունին ետին բացառիկ, ու գործը, այդ անունով մեր պարուամին անցած, կը զանցեն ծանօթ չափերը:

Թորմամեանը, իր կարգին ուրիշ հսկայ մը որ մեր մշակոյթին ամէնէն կատարելատիպ, ամէնէն սրտաբաւ ու հարազատ մէկ սեռէն, մեր ճարտարապետութենէն, ոչ միայն հայ կարելի ճարտարապետութեան մը սկզբունքները վերբերեց. այլեւ մեր աւե-

րականութեան յուշիչ սուգը փոխակերպեց մեծատարած հիացման, իրմով մեր պրուեստը ճամբայ առու դէպի միջազգային ծանր գեղեցկութեանց հանդէսը:

Գարեգին Յովսէփեանցը, որուն գարաններուն, սեղաններուն խորշներուն խորը կը պատկին մեր մշակոյթին ուրիշ գեղեցկութիւնները, լոյսին գալու հերթէն տառապելով:

Ահա իրաւ, մեծ, արգար տնուններ ու փառքեր, որոնց իրագործումները եւ ճառագայթումը ալլապէս կը դառնան սխրագին երբ դուրին պայմաններուն ծոցը զիրենք ծնող ժողովուրդին: Ու անմիջապէս: Այս մարգիկը չինկան երկինքէն: Արեւմտեան մեծ մշակոյթները: Տարեք քարին կտորը իտալիա, դրեք հազարով դարով, սպասելով որ անկէ ծնի տրածներ: Ու հանգիստօրէն, չափազանցութիւն արդեօք ըսիլ թէ այս մեծ մարգիկը ծնան էլ միամտի արգանդէն: — Արտաքին ու արագ դատաստան մը թեւեւ հաստատէր տարակոյսը, քանի որ ըստ այդ անուններուն փառքը իր աւելը առեր էր դուրսէն: Բայց իմ յօդուածին հիմնական առաջնագրութիւնը ազգայնութիւններու աւելի կամ նուազ խնդրական հարցը վերլուծելը չի կազմիր, ըսի անգամ մը: Իմ նպատակն է բանասիրութիւնը ազատագրել իր շատ յաւակնոտ ինքնագրոնութիւններէն, մասնաւորաբար Ֆիլիք, Բիւրի, աւուսիք, բառի մը բանութիւններէն, անոր ետին պայման առնել միշտ իմացակամութիւնը, բայց երբեք առանձին, այլ համապատիւ միւս կարողութեան, երեսակայութեան որ, առանձինն եթէ երբեմն կը զառածէ տշխատաւորը, բայց պաշտպանութեանը մէջ միտքին ու հմտութեան, կ'ըլլայ սրբազան անփոխարինելի խմորը, մշակոյթները կենագործող, իմ նպատակը՝ ծանրանալ կարեւորութեան վրայ ուրիշ ազգականութեւ, հնդ, ժողովուրդ, բարեք, փոշի կամ քաղող, որոնցմէ կուգան, կրնան գալ զամենայն տուրք բարիք եւ ամենայն պարգեք կատարելաք, քիչիկ կը ընդլայնելով սրբազան սա տարազին ծիրը, երկինքը փոխադրելով մեր հասողութեան: Եւրոպան, այսինքն աւելի կազմակերպուած, մասնաւորեալ աշխատարանները որոնց ներսը մշակոյթները կը վերլուծուին, կը վերբաղա-

Սպիսկոպոսական արձուեգորգ

դրուին: Անշուշտ: Բայց սա ալ երբեք ուսնձին, ինքը իրեն համար: Հիմա չեմ բացուիր անկէ գալիք չարիքին որ, մեզմէ ստորգնահատումով մը, կը գառնայ աղէտ երբ մեր արեան ծնունդ մեր ուժերը կը վազեն օտարին երակներուն մէջ . . . :

Ահա, մեծատարած սա նիւթէն, քանի մը ցուցմունք, հին բառով մը՝ նշմարանք:

Ոտերգային Հայաստանը այս չքեղ փողանդին վրայ ուղղակի, արտաքին իր պաշտպանութիւնը տարածելով, անոր բուն տարածադրելի ուժականութիւնը արժեքեղու հզօր ցանկութեամբ, կը լրացնէ զերը զոր փառասիրած էր էջմիածինը, իր անբաւարար միջոցներով, ազգային արեան, փշրանքներուն, իսկութեան առա-

զանումին դարաւոր իր սպասը, անցնող դարուն աշխարհ սրտագին վերաշինելով: Աւելաւ իմացէք, սա տողերուն վրայ էջմիածինը ոչ յուսուի՞ք է, ոչ ալ խորհրդանշան: Անոր քահականներուն խելքովը, զիմումներովը, բոլորանուէր ու սրտագիր ջանքերովը ոտքի նետուած հաստատութիւններուն մէջն էր որ այդ հսկանները առին առաջին շողերը իրենց տաղանդներուն, հանձնարներուն: Հոն վառող պլպլուն ոգիէն կուգան մեծ ուղեղները որոնք հայ բանասիրութիւնը կը տարածեն աշխարհին եթէ ոչ հիացման, գէթ արդար ճանչման, մեր արժէքներէն:

Յորհրդային Հայրենիքէն գուրս մեր բանասիրութիւնը մթին, տրտուած ճնշումին տակն է Սփիւռքին, այս տարալին ետին ընդունելով Հայրենիքէն հեռու սպրիւռ դատաւարտուած ծիաւորացի, իբր՝ մարմին ու հոգի, առանց կրօնքի կամ մշակութիւն խտրութեան, ու մեր իմացական կրթանքներէն թերեւս միակն է որ ամէնէն աւելի կը կրէ չարաշուք հետեանքը այդ տարտըղնումի ստամային: Մեր գրականութիւնը, միշտ Սփիւռքի մէջ, գէշ ազգէ կերպ մը գտած է ինքզինքը քաշքշելու: Մեր վէպը, յաջող կամ միջակ, ստեղծուած կամ եղջերուաքաղ, Ք'ապրիլ Կ. Զարեանէն մինչեւ... Լեւոն Մեսրոպ: Մեր բանաստեղծութիւնը կ'առաւելու նոյնիսկ գէթ իբրեւ քանակ, երբ բազմատուի նախասփիւռքին: Մեր հրապարակագրութեան ոսկեզգար, մեր կիրքերուն վրայ շահարկելու առաքելութիւնը վերածելով անորակելի տրտմութեանց հանդէսի մը: Մեր բանասիրութիւնը: Անոր վիճակուած է աւագ տառապանքը սա նահանջին: Քառորդ դար առաջ, նգիպատին առաջնորդը, Գահիրէ, վաճառատունէ վաճառատուն կը թափառէր Համդէս Ամսօրեայի հրատարակութիւնը կարելի ընծայող . . . բաժանորդներ մուրալով: Ասիկա՞ նիւթական եւրոնը: Հայ բանասիրական կրթանքին մեծ վառարաններէն երկուքը, վենետիկն ու Վիեննան, կը տառապին ոչ միայն այդ երկիրները զարնող գծախտութիւնները, այլ և կը մասնեն աւերիչ կնիքը ներսէն տաղանապին, արգիւնք՝ մեծ, տիրական միտքերու պակասին: Դարձեալ կը յիշեցնեմ որ իմ ծրագրէն գուրս է համազգային երախ-

տիքի արժանացած սա զոյգ հաստատութեանց միջոցներով իրագործուած բանասիրական արգիւնքը զարնել կշիռի, որքան ալ պէտքը ըլլայ զգալի, որպէսզի սրբազրուին կարգ մը պատրանքները, մենասիրութիւններ, ու բանասիրութիւնը, հոն մշակուած, բարձրանայ իր իսկական ներկարագրին: Նի՞ք պատուական ու հսկայ գլուխներու տեղ (կյանեան, Ճաշեան) այսօր պարզամիտ բանահաւաքներ, կենսագրողներ, յիշատակութեան և առաքման առպետներ կը հաւատան թէ նոյն վանքերէն ներս կ'ապրեցնեն աւանդութիւնը մեծ Սեբաստացիին, իրողութիւն է որ նոյնքան հսկայ ու պատուական ուրիշ գլուխներ, այս անգամ հողին ու վանքերուն նիւթէն ու բարոյական հարստութեամբ զբրահաւոր, մեր բանասիրութիւնը, Յորհրդային Հայաստանի մէջ վերածած են շքեղ գեղեցկութեան տարրին քննրու, սկսելով հաւաքաւ հայ բանասիրութիւնը, զայն ընելով կրթանք մը որուն բանուորները իրենց միտքին հետ — իբր աշխատանքի գլխաւոր գործիք — նոյն յարգանքին մէջ պահելին իրենց սիրտը, այսինքն հոգի intuitionը, ասով թափանցելու համար դարձելով լուծ նշաններուն խորհուրդին, երբ տրտմոյն ստոյգ է որ հայ բանասիրութեան հանդէպ ութսունական թուականներու կենդանի հետաքրքրութիւնը, եւրոպական մեծ ուսաններու մէջ, այսօր անցընելու վրայ է թուլցման շրջան մը, հաւանաբար կրկնելով, անուշըպակի, ոգեղէնին գէժ մարդի միջպագային անընկալութիւնը: Հայ բանասիրութեան տարածքէն ներս օտարազգի մեծ գէժքերուն տակաւ ցանցատու մը ու նորերուն չհասնիլը կերպով մը կը հակադրուին Յորհրդային Հայաստանի բանասիրութեան ոչ միայն երէց անդամներուն գրական գործունէութեամբը, այլ և նոր ծնող ուրիշ սերունդի մը կորուստին աշխատանքներովը: Էջմիածնի մեծ գահակալներուն ստուերները, իրենց գերեզմաններէն արժան է որ հպարտանային իրենց սերմերուն սա հունձքին զիմաց:

Թ. ՕՇԱԿԱՆ